

М. Я. Варшавчик (Київ)

Особливості політичного розвитку Росії наприкінці XIX ст.

Звертається увага на ключові питання розвитку політичних відносин у Росії наприкінці XIX ст.

З висоти століття, яке завершується, помітнішим стає місце минулого віку в розвитку людства, стає більш ясним, що було в ньому, особливо в його останній третині, такого, що значною мірою визначило й пояснює політичний розвиток людського суспільства вже в наш, насичений буремними подіями час. При цьому нас, природно, особливо цікавить, із чим прийшла в XX ст. Росія. Але зрозуміти це можна, якщо розглянути шлях її розвитку в контексті світової історії, й передумови її еволюції бачити як у внутрішніх, так і в зовнішніх зв'язках.

Стаття, що пропонується, включає, на нашу думку, висвітлення таких вузлових проблем: 1. Наслідки буржуазних революцій у передових країнах Заходу. 2. Соціально-політичний розвиток Росії у післяреформений час. 3. Міжнародний робітничий і соціал-демократичний рух. II Інтернаціонал. 4. Поширення марксизму в Росії. Утворення РСДРП. Коротко зупинимося на деяких аспектах виділених проблем, маючи на увазі, що вони привертають зараз увагу істориків і що з їх приводу висловлюється багато нових думок.

* * *

Для аналізу наслідків буржуазних революцій ми можемо скористатись підходом В. І. Леніна до визначення значення Жовтневої революції, яке він розглядав у «широкому» й у «вузькому» розумінні, тобто з точки зору її впливу на хід світового розвитку і з точки зору значення її досвіду¹.

Буржуазні революції зміцнили капіталістичні виробничі відносини, перетворили їх на адекватну потребам дальшого розвитку продуктивних сил суспільну форму. Результатом цього був бурхливий розвиток капіталістичного виробництва, науки, техніки. В останні десятиріччя минулого століття в економіці й політиці капіталістичних країн виникли явища, які свідчать про переростання капіталізму в його імперіалістичну стадію. Буржуазні революції величезною мірою позначились на соціально-класовій структурі країн, де вони відбулися. Притаманний буржуазному суспільству поділ на два основних класи — феодалів-землевласників і феодально залежних селян — змінився поділом на буржуазію і клас найманих робітників. Звичайно, «старі» класи не зникали миттєво, а «нові» включали в себе різні шари й прошарки.

Головним політичним підсумком переможних буржуазних революцій було утвердження парламентського політичного ладу. В різних країнах він відрізнявся своїми режимами — від конституційної монархії до буржуазної республіки. Парламентська політична система, при всіх

¹ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 3.

її вадах і обмеженостях, властивих буржуазній демократії, виявилась видатним досягненням цивілізації. Її риси — поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову, виборне представництво, багатопартійність — стали істотними ознаками правової держави. При цьому парламентська система показала достатню для свого збереження гнучкість, здатність пристосовуватись до змін у розстановці політичних сил.

До важливих політичних наслідків буржуазних революцій слід віднести оформлення основних політичних партій у сучасному розумінні цього поняття. Їх кількість у передових капіталістичних країнах була різною (здебільшого 4—6). Групувати їх за основною ознакою — за ідеологією певних класів і соціальних верств — можна визначити їх типи: реакційні, монархічні; буржуазно-консервативні; буржуазно-ліберальні; дрібнобуржуазні; робітничі, соціалістичні. Типовим для Заходу було те, що буржуазні партії там утворились раніше, ніж робітничі, і набули величезного досвіду боротьби за владу та її утримання.

Одним із соціальних наслідків буржуазних революцій стали значний розвиток духовної культури людства, здобутки в галузі природничих і гуманітарних наук та естетичного освоєння світу. Середовищем європейської культури стала Франція.

Історія буржуазних революцій складає величезний інтерес і з точки зору їхнього досвіду, істотні риси якого, що ми бачимо нині, мають характер загальносоціологічних закономірностей. Найглибші й сталі переміни відбулись у тих країнах, де для соціальних революцій існували найбільш зрілі об'єктивні передумови. Побіжно виникає питання про роль насильства в історії. Широко відомі слова К. Маркса про те, що насильство є «повитуха історії». Але в суті цього зауваження слід розібратися, щоб уникнути пов'язаних із ним різних спекуляцій. Найперше візьмемо до уваги, що повитуха (акушерка) може з користю для справи втрутитись у процес пологів тоді, коли плід дозрів. Всіляке інше втручання загрожує тим, що замість здорової дитини на світ з'явиться скалічена істота. Марксова метафора цікава й іншим. Роль насильства як допоміжного засобу суспільних перемін обмежується самим актом народження нового ладу. Якщо ж воно, насильство, стає принципом, домінантою суспільного життя на довгий післяреволюційний час, то призводить до деформації, скривлень самих цілей революції. Буржуазні революції дають цьому переконливі докази. Вони здійснювалися шляхом насильницького повалення абсолютистських режимів, аж до страсти монархів і терору проти контрреволюційних сил. Але насадження насильницьких методів державного управління неодмінно призводило до відкоту від проголошуваних демократичних свобод, до встановлення диктатури, що спричиняло нові революції. Так було, наприклад, у Франції — країні класичної буржуазної революції.

Досвід показує, що міцність результатів і рівень демократичності наслідків соціальної революції залежать від ступеня участі народу і в самій революції, і в післяреволюційних перетвореннях. Чим вищою є організованість трудящих, передусім робітничого класу, чим сильнішим їх тиск на владу, тим вищим є рівень соціальної захищеності людини, тим більш широким набором демократичних прав можуть користуватися трудящі. І навпаки, відчуження трудящих від влади, від фактичної участі в політичному житті веде до зневажання демократії і авторитаризації, а то й тоталітаризації політичних режимів.

Той же досвід свідчить також, що процес утворення політичних партій набуває упорядкованого, цивілізованого характеру тоді, коли визначаються, усталюються основні форми власності і відповідні їм інтереси різних соціальних верств. Тоді й зникає свого роду «броунів рух» у суспільному житті. Сама ж наявність опозиційних партій позитивно впливає на діяльність правлячої партії, підвищує її відповідальність за здійснення проголошуваних програм і обіцянок.

* * *

У Росії розвиток капіталізму після 1861 р. пішов небаченими раніше темпами і мав ряд особливостей. Капіталізм у Росії не тільки виростав «знизу», а й насаджувався «зверху». Самодержавна влада навіть з метою свого самозбереження не могла не піти на сприяння розвитку промисловості. Широко практикувалися державні замовлення промисловим підприємствам, насамперед воєнним. Така практика мала й свій зворотний бік. Промислові гіганти при забезпечених прибутках та ще й при дешевій робочій силі не виявляли інтересу до впровадження новітньої техніки й технології. Особливістю капіталістичного розвитку Росії був могутній і зростаючий приплив іноземних капіталів. Це стимулювало створення нових підприємств, банків, але й посилювало хижацьке пограбування надр, вплив прибутків за межі країни. Інтеграція російської промисловості в європейську прискорила набуття російським капіталізмом імперіалістичних рис. Зауважимо також, що в Росії на відміну від Заходу промисловому перевороту не передував аграрно-капіталістичний переворот, і невирішене аграрне питання залишилось у фокусі всіх соціальних відносин у країні з величезним переважанням селянського населення.

Названі та інші особливості російського типу капіталістичної еволюції загострювали соціальні контрасти в країні. Поряд із велетенськими фабриками, заводами, електростанціями, залізничними магістралями існували глухі села, де люди орали прадідівською сохою, збирали врожай серпами. Росія, переобтяжена кріпосницькими пережитками, за промисловим виробництвом на душу населення, в техніко-економічному відношенні продовжувала значно відставати від передових держав, залишалася країною «другого ешелону» в капіталістичному світі.

Характер і особливості економічного розвитку Росії відбивалися в соціально-класовій структурі і політичних відносинах у суспільстві. Пануючим залишався клас поміщиків. Представники і захисники інтересів крупних латифундистів складали шар титулованої царської адміністрації, яка спиралася на могутній репресивний апарат. Водночас серед тієї частини дворянства, яка переконалася в безперспективності підневільної праці та й аморальності кріпосництва (ми можемо, очевидно, говорити про своєрідне відродження декабристських ідей), здобули поширення ліберальні настрої. Вони охопили різні прошарки дворянства, аж до окремих членів царської сім'ї. Саме до таких дворян належали автори реформ 60—70 рр. (К. Д. Кавелін, М. О. і Д. О. Мілютіни та ін.). Опорою ліберального дворянства стали земська установи, які в системі суспільних відносин післяреформеної Росії відігравали певну ліберально-опозиційну роль. Частина земської інтелігенції — лікарі, вчителі, агрономи, ветеринари, статистики присвячували себе просвітительській діяльності в народі.

З розвитком капіталізму набирала сили російська буржуазія. Інший, ніж у передових країнах, тип капіталістичної еволюції визначив й інше місце буржуазії в соціально-політичній структурі російського суспільства.

Очевидно, та обставина, що участь буржуазії в політичній владі не відповідала її зростаючій економічній силі, не могла задовольнити вчорашніх купців, лихварів, куркулів. Але політика сприяння капіталу з боку царизму (до її найактивніших провідників належав, зокрема, С. Ю. Вітте) гасила опозиційні настрої буржуазії. Консолідація буржуазії в клас ішла повільно, що позначилось на складі учасників ліберального руху, який в цьому відношенні аж до кінця XIX ст. був більше дворянським, ніж буржуазним. Російська буржуазія не відіграла скільки-небудь революційної ролі, а свої політичні партії створила лише в XX ст.

Більшою радикальністю відзначалася буржуазія пригнічених націй.

В національних районах Росії розмежування ліберального і демократичного суспільних напрямів не було таким різким, як у російських губерніях. Виникали національні рухи і організації, в яких поряд із помірковано-ліберальними існували й демократичні елементи («громадівський рух» на Україні).

Все більш помітне місце в суспільному житті Росії займала інтелігенція. Вона поповнювалась вихідцями з різних верств населення, з «різних чинів», брала активну участь у ліберальному, революційно-демократичному рухах. Не маючи своєї політичної партії, вона створювала різні громадські організації — наукові, просвітительські товариства та ін. Особливо великий вплив чинила інтелігенція на духовне життя суспільства. Ми зараз заново відкриваємо для себе гуманістичний зміст російської ідеалістичної філософської думки, творів В. С. Соловйова, С. М. Трубецького та інших мислителів. Світової слави зажили велика російська література, музика, розвивалось демократичне образотворче мистецтво. На Україні крупний внесок у скарбницю суспільно-політичної думки зробив М. П. Драгоманов, розгорнувся могутній талант І. Я. Франка, зазвучав чистий і дзвінкий голос Лесі Українки.

У той час 4/5 населення Росії складало селянство. Реформа 1861 р. сприяла зростанню числа дрібноселянських господарств. Але скуте викупними платежами, «відробітками», общинними путями дрібне господарство розвивалось слабо. В село проникали капіталістичні відносини, які спричиняли його майнове розшарування. Ступінь розвитку капіталізму в сільському господарстві Росії не варто перебільшувати, як це мало місце в літературі, але й розклад общини був незаперечним фактом. Саме в післяреформений час з'явилося поняття «раскрестьянивания деревни». Об'єктивно інтереси селянства, яке прагнуло до радикального розв'язання питання про землю, виражав революційно-демократичний рух. Проте серед селян сильними були царистські ілюзії («цар добрий, поміщики злі»), вплив релігії, і заклики революційних демократів у селянську товщу пробивалися з великими труднощами, а революційний потенціал селянства залишився в цілому не реалізованим.

Діяльності великих революційних демократів-просвітителів і революційних народників присвячена обширна література. Проте в аспекті вивчення суті соціального наслідування ХХ століття віку минулого актуальною стає подальша розробка і конкретизація висунутої В. І. Леніним концепції спадкоємності між революційно-демократичним і соціал-демократичним рухами. Це додасть розуміння особливостей російського марксизму, витоків лєнінізму й більшовицької партії. Що ж взяли революційні соціал-демократи у спадщину від своїх російських попередників? В ідейному відношенні вони сприйняли все краще з російського утопічного («общинного», «селянського») соціалізму: ненависть до самодержавства, ідеї масової народної революції, справедливості і рівності, відданість інтересам народу, відразу до буржуазії та її моралі. В організаційному відношенні — досвід створення нелегальної, суворо централізованої і дисциплінованої, майстерно законспірованої партії («Землі і волі»). В психологічному плані — саме революційно-народницький рух висунув на арену боротьби особливий соціальний тип професіонального революціонера, беззастережно відданого своїм ідеалам, готового заради них іти на найбільші жертви. Разом з усім цим прийшла й певною мірою давалася взнаки традиція крайнього радикалізму у виборі способів боротьби, ригоризму, непримирності до інших суспільних рухів, найперше, мабуть, до лібералізму, прийшли й настрої революційного нетерпіння.

З розвитком капіталізму в Росії зростав і згуртовувався робітничий клас. Ряд об'єктивних умов формування робітничого класу в Росії

впливав на швидке зростання його революційності: високий рівень концентрації виробництва; надзвичайно тяжке економічне становище; політичний гніт; порівняльна молодість класу, який поповнювався вихідцями з села, що гальмувало наростання властивої капіталізму протилежності інтересів міста і села; національний гніт, якого зазнавали робітники в неруських регіонах; вплив революційно-демократичної пропаганди.

Російський пролетаріат, який вразив громадськість зростаючою силою й організованістю своїх виступів, висунув із своїх лав визначних революціонерів (П. Алексєєв, С. Халтурін, В. Обнорський, П. Мойсеєнко та ін.), а вже наприкінці XIX ст. саме він постачав основний склад учасників визвольного руху в Росії. Внаслідок особливостей капіталістичної еволюції в країні соціальний і політичний розвиток пролетаріату випереджав перетворення поміркованої й боягузливої російської буржуазії в самостійну політичну силу. Так сама історія готувала робітничий клас на роль гегемона в буржуазно-демократичній революції.

Ключем для розуміння соціально-класових і політичних стосунків у Росії того часу може служити лєнінський висновок про те, що в країні точилися і перепліталися дві соціальні війни — одна в надрах самодержавно-кріпосницького ладу за повновладдя народу (буржуазно-демократична революція), друга в надрах буржуазного ладу, який народжувався, між пролетаріатом і буржуазією (соціалістична революція)². В країні мало місце таке нашарування різнотипних соціальних антагонізмів, властивих при «нормальному» порядку розвитку різним історичним епохам, якого в ту пору не знала жодна з світових держав.

* * *

Найскладнішим для висвітлення соціал-демократичного руху в Європі в порівнюючи мирну епоху, коли Захід з буржуазними революціями покінчив, а Схід до них іще не дозрів, є питання про суть і значення історичного розмежування в соціал-демократії наприкінці XIX ст.

Об'єктивні переміни в світі капіталу в XIX ст. поставили перед марксистами нові проблеми, викликали значні труднощі в соціал-демократичному русі. Їх свідченням стала дискусія з Е. Бернштейном та його прихильниками, на думку яких зміни в теорії і практиці соціалізму мали йти по лінії відмови від революційних дій на користь мирних засобів боротьби, переорієнтації на парламентський реформізм, поступову еволюцію. «Бернштейніанство» рішуче відкинули такі провідні теоретики II Інтернаціоналу, як Ф. Мерінг, К. Каутський, Г. В. Плеханов. Власне, наріжним каменем розходжень було питання про співвідношення революції і реформи, яке надовго стало методологічною основою поділу соціал-демократії на два крила — революціоналістське і реформістське.

Доки живим був Ф. Енгельс, він завдяки своєму величезному авторитетові стримував розкол у лавах соціал-демократії. В останніх працях і листах (так званих листах про історичний матеріалізм) він боровся проти вульгарного економічного матеріалізму, звертав увагу на нові умови боротьби пролетаріату. Енгельс, не заперечуючи можливості використання парламентських форм боротьби (припускав, що німецький пролетаріат зможе прийти до влади в кінці XIX ст.), не відкидав і шляху «великої революції», до якої, зокрема, могла привести велика війна, загрозу якої він бачив.

Вже в партіях II Інтернаціоналу ми можемо простежити появу елементів ортодоксії, догматизму й сектантської нетерпимості, з одного

² Ленін В. І. Соціалізм і селянство // Там же.— Т. 11.— С. 266—267.

боку, і сповзання до опортунізму — з другого. Проте в цілому II Інтернаціоналу належить історична заслуга створення масових робітничих організацій — політичних, професійних, кооперативних, використання буржуазного парламентаризму, як і всіх взагалі установ буржуазної демократії. Невирішення ж тогочасною марксистською думкою багатьох проблем пояснюється перш за все тим, що нові процеси суспільного розвитку в XIX ст. ще не набули закінчених форм. Їх узагальнення стало завданням марксистів нових поколінь.

* * *

Радянська історична наука позбулася розповсюджуваної «короткокурсівською» літературою концепції «раннього меншовизму» Г. В. Плеханова. Життєвому подвигу цього видатного теоретика і пропагандиста марксизму — філософа, соціолога, економіста, історика, — який започаткував поширення марксистського вчення в Росії, віддається належне. Марксистські ідеї, полум'яно відстоювані Плехановим та його соратниками, знайшли в Росії, при всіх її особливостях, підготований історією ґрунт: тут, нехай на чверть століття пізніше, ніж на Заході, створилися умови, аналогічні тим, які спричинили виникнення марксистської теорії: високий рівень розвитку робітничого руху і демократичної думки (утопічного соціалізму).

І все ж не діяльність Плеханова знаменувала собою початок нового етапу розвитку марксизму. В цілому він ішов у руслі марксизму західного. Такий етап пов'язаний із діяльністю В. І. Леніна з середини 90-х рр. Зараз висловлюються припущення, що цей етап почався пізніше, десь у часи першої російської революції³. Але, на наш погляд, для такого зміщення підстав недосить. Основним змістом першого періоду ленінського етапу розвитку марксизму було: розробка соціалістичної теорії з урахуванням економічної та загалом соціальної ситуації в Росії; поєднання наукового соціалізму з стихійним робітничим рухом (формула К. Каутського); поєднання робітничого руху з боротьбою за демократію при провідній ролі робітничого класу в цій боротьбі. Такі завдання намічені Леніним уже в «Друзях народу...».

Поєднання соціалізму з робітничим рухом означало створення революційної марксистської партії. Ідейна боротьба Леніна за здійснення цього історичного завдання йшла в трьох основних напрямках. Перший із них — полеміка проти ліберального народництва, що набула через своє практично-політичне значення надзвичайно гострих форм. Проте у висвітленні цієї полеміки наші дослідники виявились більш «радикальними», ніж сам Ленін, і по суті з «струвістських» позицій відкидали революційно-демократичні ідеї народників (зокрема, М. К. Михайловського). Так з'явилося твердження про те, що вони були «ідеологами куркульства». Поза увагою дослідників залишився висновок Леніна про наявність у народництві як революційно-демократичної течії в країні напередодні буржуазної революції позитивних рис, про те, що в ставленні до народників 90-х рр. революційні марксистки керувалися положеннями, які пізніше були виражені в «лівоблокістській» тактиці⁴. Другий напрям боротьби за створення партії — полеміка з «легальними марксистами», для яких твердження марксизму про об'єктивну прогресивність капіталізму мало самодостатнє значення. Третій напрям — боротьба всередині соціал-демократії за перехід від пропаганди до агітації, причому до агітації політичної. Цей перехід був методом поєднання теоретичної і практичної роботи, поєднання соціалізму з робіт-

³ Пантин І., Плимак Е. У истоков российской революционности // Коммунист.— 1990.— № 10.— С. 16.

⁴ Ленін В. І. Передмова до збірника «За 12 років» // Повне збір. творів.— Т. 16.— С. 93.

ним рухом. Виразом успіхів у цьому напрямі було створення Союзів боротьби за визволення робітничого класу. Перший із них, петербурзький, став зачатком марксистської партії. Слід звернути увагу на його соціальний склад, участь у ньому робітників (І. В. Бабушкін, Б. І. Зінов'єв та інші), інтернаціональний склад (росіяни В. І. Ульянов, В. В. Старков, А. О. Ванєєв, українці С. І. Радченко, П. К. Запорожець, поляк Г. М. Кржижанівський, єврей Ю. І. Мартов). Таким був склад і інших Союзів боротьби, зокрема на Україні. Якщо з усіх таких позицій підходити до визначення хронологічних рамок першого періоду ленінського етапу в розвитку марксизму, то ними можна вважати 1893 р. (приїзд Леніна до Петербурга) — 1903 р. (завершення процесу утворення більшовицької партії).

На закінчення скажемо про необхідність утвердження об'єктивної оцінки значення І з'їзду РСДРП, на якому було створено Російську соціал-демократичну робітничу партію. Саме цю оцінку диктують такі фактори: роль В. І. Леніна в підготовці з'їзду; скликання з'їзду на принципах революційного марксизму, про що свідчить напрям київської «Робочей газети», група якої організувала з'їзд; склад з'їзду, на який не були допущені «економісти»; зміст його документів («11 параграфів», «Маніфест»); вплив його на процес утворення місцевих комітетів і згуртування їх навколо ідеї єдиної партії; міжнародне визнання факту утворення соціал-демократичної партії в Росії.

Наступало ХХ ст. з його величезними перемінами в житті людства.

Одержано 07.12.90.

Обращается внимание на ключевые вопросы развития политических отношений в России в конце XIX ст.